

İLK DÖNEM RİVAYETLERİNDE İLİM-RE'Y KAVRAMLARI VE BRAVMANN'IN BU KONUDAKİ GÖRÜŞLERİ

Yavuz KÖKTAŞ*

ÖZET

Bu çalışmada ilim ve re'y kavramlarının hadisler dahil ilk dönem metinlerde nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Ayrıca ilim ve re'y terimleriyle ilgili olarak Bravmann'ın Goldziher ve Schacht'a yönelttiği eleştiriler üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak ilim, re'y ve icthadla ilgili ilk dönem metinlerde var olan anlayışın daha sonraki ehl-i hadis ve ehl-i re'y gibi grupların birbiriyle çatışmasını yansıtan bir anlayış olmadığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: İlim, re'y, hadis, Bravmann, Goldziher, Schacht

THE CONCEPTS OF ILM AND RA'Y IN THE EARLY TEXT AND THE VIEWS OF BRAVMANN ABOUT THEM

ABSTRACT

This article deals with the uses of the ilm and ra'y in the early text including hadiths. In addition to this we studied on some certain criticizing of Bravmann on Goldziher and Schacht concerning about the concepts of ilm and ra'y. In conclusion it is seen that the perception about ilm, ra'y and ijthad in the early texts were not the main conception over the later groups of ahl al-hadith and ahl al-ra'y, reflections their conflicts with each other.

Key Words: Ilm, ra'y, hadith, Bravmann, Goldziher, Schacht

Giriş

Oryantalizm pek çok siyasî ve kültürel söylemi olmakla birlikte dinî çalışmalar arasında İslâm araştırmalarına ağırlık vermiştir. Kendi tarihi içinde oryantallizm ana hedeften pek fazla taviz vermeden bugüne kadar gelmiştir. Bu süreçte en dikkate değer husus oryantallistlerin, vardıkları sonuçları yine kendilerinin eleştirmesi olmuştur. Bu, bir açıdan "kendi hatalarını gördükleri" anlamına geliyorsa da, aslında oryantallizmi yeniden üreterek açılım sağlamanın da diğer adı sayılabilir. Ama her ne olursa olsun İslam dinine yönelik oryantallist söylemlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada ilim ve re'y terimleriyle ilgili olarak Bravmann'ın Goldziher ve Schacht'a yönelttiği eleştiriler üzerinde durulacaktır. Görüşleriyle dikkatimizi çeken Bravmann'ın, özellikle Schacht'ın "Peygamber'in sünne-

* Doç. Dr., Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ti" tabiriyle ilgili düşüncelerine yönelttiği eleştirileri "Oryantalizmi Yeniden Okumak" adlı sempozyumda bir tebliğ olarak sunmuştuk.¹ Bu çalışma ise bir anlamda Bravmann'ın oryantalistlere yönelttiği eleştirilerin devamı niteliğindedir.

Bazı oryantalistler, özellikle bir bütün olarak fikhın kaynakları üzerinde durmuş, bunların ilk dönemde nasıl kullanıldıklarını, ne anlam ifade ettiklerini araştırmışlardır. Sünnet, ilim, re'y, icthad ve icma gibi terimler bu kaynakların en önemlilerindedir. Bravmann da bu kaynakları derli toplu bir şekilde ve oryantalistlerin vardıkları sonuçları değerlendirmek üzere ele almıştır. Bunun yanında müslüman araştırmacılar da yapılan bu faaliyete paralel olarak fikhın kaynaklarını bir bütün olarak araştırma konusu edinmişlerdir. Bu konuda Fazlur Rahman², Ahmed Hasan³ ve Zafer İ. Ensari⁴ gibi araştırmacılar dikkat çekmektedir.

Bravmann'ın ilim ve re'y kavramlarına yönelik incelemelerini görmeden önce ilim ve re'y kavramlarının ilk dönem metinlerinde hangi anlamda kullanıldıkları üzerinde durulması gerekmektedir. Buna göre ilim ve re'y kavramları neyi içermektedir, neye atıfta bulunmaktadır?

İlim Kavramı

Sözlükte "bilmek" anlamına gelen ilim, genellikle bilgi karşılığında kullanılır.⁵ Klasik sözlüklerde "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçeğe örtüşen kesin inanç, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması" gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir.⁶

Kur'an'da ilim kökünden türeyen kelimeler yaklaşık 750 yerde geçmektedir. Kur'an'da ilim kavramı daha ziyade "ilahî bilgi" yahut "vahiy" anlamında kullanılmakta, ayrıca gerek insanın gerekse bilme melekesiyle ilgili

- 1 Bkz. "Peygamber'in Sünneti Tabiriyle İlgili Oryantalist Bir Yaklaşım Oryantalist Bir İtiraz: Bravmann Örneği" (*Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslam Çalışmaları Semp.* içinde), Ankara, 2003, s. 229-247.
- 2 Fazlur Rahman İslâm'ın temel kaynaklarıyla ilgili araştırmalarını *İslâm* (çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ, İstanbul, ts) adlı eserinde ele almıştır. Burada Hz. Muhammed, Kur'an, Hadis, İslam Hukuku, Kelam ve Tasavvuf İslam düşüncesinin esas unsurları olarak incelenmiştir.
- 3 Ahmed Hasan fikhın kaynaklarıyla ilgili görüşlerini *The Early Development of Islamic Jurisprudence* (İslâmâbâd, 1970) adlı eserinde serdetmiştir. Burada ilk dönem literatürde kullanılan sünnet, re'y, icthad ve icma gibi terimler geniş bir şekilde incelenmiştir.
- 4 Zafer İ. Ensari, fikhın kaynaklarıyla ilgili görüşlerini hacmi oldukça geniş olan "Islamic Juristic Terminology Before Şafî'i: A Semantic Analysis with Special Reference to Kufa" (*Arabica*, 1972, sy. 19) adlı makalesinde ele almıştır. Burada hadis, sünnet, re'y, icthad ve icma gibi terimler Kufe ekolu çerçevesinde incelenmiştir.
- 5 İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut, 1995, IX, 370; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut, 1993, s. 471.
- 6 Bkz. Cürcanî, *Kitâbu'l-ta'rifât*, Beyrut, 1985, s. 155; Tahanevî, *Keşşâfu istihâti'l-funûn*, Beyrut, 1996, II, 1219; İlhan Kutluher, "İlim", *DİA*, XXII, 109.

kazandığı dünyevî ilmi ifade etmek üzere çeşitli ayetlerde yer almaktadır.⁷ Kur'an'da doğrudan doğruya insanın zihni melekeleri sayesinde elde ettiği bilme, anlama, farkına varma, hatırlama gibi faaliyetleri için de ilim kökünden türeyen fiiller kullanılmaktadır.⁸ Hadislerde ise ilim, umumi anlamıyla dinî bilgiyi ifade etmektedir. Hz. Peygamber, ilmi teşvik etmiş, mesela ilmin nafil ibadetten daha üstün olduğunu söylemiştir.⁹ Şüphesiz ilim kelimesinin kullanıldığı pek çok hadis bulunmaktadır. Ancak onların burada incelenmesi çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

Bu anlamlarıyla ilim kelimesi, iki hususa atıfta bulunmaktadır:

a. İlim kelimesi daha ziyade verili, hazır bir bilgiye atıfta bulunmaktadır.

b. İlim kelimesi zihni melekeler sayesinde elde edilen bilgi anlamında da kullanılmaktadır.

İkinci anlamıyla ilim kelimesi, re'y, icthad ve fıkıh gibi kelimelerle örtüşmektedir. Zira re'y, icthad ve fıkıh gibi kelimeler de malumat karşısında zihni melekelerin işletilmesiyle elde edilen istidlali bilgiyi ifade etmektedir. Ancak bu anlamın ilk dönem metinlerde hakim olmadığı belirtilmelidir.

Tarihî gelişimi içerisinde ilim kavramı çeşitli disiplinlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Esasen ilk dönemlerde ilim kelimesinin kapsamına Kur'an, hadis, fıkıh ve akaidin girdiği, fakat sonraları bununla daha çok hadisin kastedildiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Hz. Ömer'in h. 24 tarihinde vefatı üzerine İbn Mes'ud'un "onunla ilmin onda dokuzu gitti" dediği nakledilmiştir. Hz. Ömer'in sadece kanun yapan, itikadi konuları işleyen bir kişi değil, aynı zamanda İslam'la ilgili çok geniş bilgilere sahip bir şahsiyet olduğu dikkate alınmalıdır. Böylece ilim kelimesinin sadece bir ilim dalı için değil, bundan daha geniş anlamda kullanıldığı görülmektedir.¹¹ Daha sonraları ise ilim kelimesinin hadis veya eser anlamında kullanıldığı bir çok örnek bulmak mümkündür.¹²

7 İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*. XXII, 110. Ayetler için bkz. Bakara, 145; Âl-i İmran, 19; İsrâ, 107; En'am, 108, 119, 144; Hac, 3; Rûm, 29.

8 İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*. XXII, 110. Ayetler için bkz. Bakara, 60, 65; Araf, 160; Yusuf, 73; Nisâ, 43; İsrâ, 12; Nahl, 78; Hac, 5.

9 Tirmizî, İlim, 19; İbn Mace, Mukaddime, 19.

10 İmtiyaz Ahmed, *Delâlu't-tevsiki'l-mübekker li's-sünne ve'l-hadis*, Kahire, 1990, s. 140; İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*. XXII, 110.

11 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (çev. Haluk Songur), İstanbul, 1999, s. 30.

12 Bkz. Darimî, Mukaddime, 43; Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1986, s. 30; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (thk. Nurettin İtr), Dimeşk, 1978, I, 61. *İlim* kelimesinin *hadis* anlamında kullanıldığı birçok örnek bulunmaktadır. Onlardan bir kaç şöyledir: a- Mâlik (ö. 179/795) şöyle der: "İbn Şihâb ez-Zühri'yi (ö. 124/742) *ilim* kendisine okunurken gördüm". Bkz. Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1986, s. 301. b- Ma'mer b. Raşid (ö. 153/770) şöyle der: "*İlmî*, Zühri'ye okudum. Sonra 'onu senden tahdis edebilir miyim' dedim. Zühri 'onu sana tahdis eden benden

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi ilim kelimesiyle umumî olarak ilim değil, hadîs kastedilmektedir. İlim kelimesinin geniş anlamı daralarak sadece hadîs ve esere münhasır hale gelmiştir. Bu nedenle ilim kelimesinin sonradan kazandığı anlamla re'y kelimesinin içeriği karşıt bir durum arz etmektedir. Bunu daha iyi görebilmek için re'y kelimesi üzerinde duralım.

Re'y Kavramı

Rea fiilinden mastar olan re'y, görmek inanmak, bilmek, sanmak ve düşünmek demektir. Bir isim olarak re'y, görüş, inanç, akıl, tedbir anlamlarına gelir.¹³ Daha sonra bu kelime, terim olarak iyice düşünüp taşındıktan ve doğru olan yönü araştırdıktan sonra ulaşılan görüş ve kanaat anlamında kullanılmıştır. Sahabe ve tabiun, re'yi Kur'an ve sünnetin açıkça çözüme kavuşturmadığı meseleleri, ayet ve hadîslerin ışığında hükme bağlamak için tutulan yol olarak anlamışlardır. Fıkıh usulünde re'y, hakkında nass bulunmayan konularda dinin gösterdiği düşünme yollarından gidilerek yapılan akli bir faaliyettir.¹⁴ Re'yin "hakkında nass olmayan alanlarda" kullanılması, günümüzde tartışılan bir husustur.

Ahmed Hasan'a göre belli bir meselede ayet ve hadîslerin bulunması re'yin kullanılmasına mani değildir. Bunun sebebi açıktır. Müslümanlar, ayet ve hadîslerin herhangi bir meseleye kat'i olarak uygulanıp uygulanmayacağı konusunda yorum yapmak durumundadırlar. Bu sebeple İslam'ın ilk günlerinden itibaren metnin lafzı ve ruhu arasında daima bir tartışma olagelmiştir. Dolayısıyla bir mesele hakkında re'y sadece ayet ve hadîsin bulunmadığı zaman uygulanır demek doğru değildir.¹⁵

Ahmed Hasan, bu noktada Hz. Ömer'in icthadlarını örnek verir. Hz. Ömer'in müellefe-i kuluba verilen zekat payını kaldırması, Irak ve Suriye topraklarını sahabeye dağıtmaması bu örneklerden bir kaçıdır. Ahmed

başkası mı?' dedi". Bkz. Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, s. 302. c- Zührî'nin *ilmi* tedvin eden ilk kimse olduğu nakledilmektedir. Bkz. İbn Abdilberr, *Câmiu beyânî'l-ilm*, (thk. Ebu'l-Eşbal ez-Züheyri), Riyad, 1996, I, 320. d- Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/719), Medinelilere gönderdiği mektupta şöyle der: "Nerede olursa olsun Resûlullah'ın *hadîsini* araştırın. Onu yazarak tedvin edin. Zira *ilmin* kaybolmasından ve alimlerin gitmesinden korkuyorum". Bkz. Darimi, Mukaddime, 43. e- İbn Sirin (ö. 110/728) şöyle der: "Şüphe yoktur ki, bu *ilim* dindir; öyleyse *ilmi* kimden aldığınız dikkat edin". Bkz. Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, s. 152. (Aynı yerde İbn Sirin'in "bu hadîs dindir; dininizi kimden aldığınızna bakınız" sözü nakledilmektedir. Aslında İbn Sirin'in bu sözü, Şâfiî'den önce hadîs ile dini özdeşleştirmesi bakımından dikkat çekicidir)

13 İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, V, 84; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, s. 1658.

14 Hamdi Döndüren, "Rey ve Rey Taraftarları". *Şamil İslam Ans.* İstanbul, 2000, VII, 25. Re'y kavramının anlam alanı ile ilgili geniş bir tahlil için bkz. Kadir Gürler, "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi", *ÇİFD.* (2002) 2, s. 174-177.

15 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 144.

Hasan'a göre bu örnekler, Kur'an ve sünnetin talimatlarının olduğu durumlarda dahi re'yin kullanıldığını göstermektedir.¹⁶

Hz. Ömer ve başka sahabilerin re'y ve icthada yönelik uygulamalarından ilk dönemde re'yin esnek ve dinamik bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Olaylar hakkında İslam'ın ruhu, irfanı ve adaletinin ışığında hükümler verilmiştir. Bu yönüyle kapsamlı bir terim olan re'y, ilk dönemde akıl yürütmenin en yaygın ve doğal modeliydi. Zamanla onun keyfiliğini önlemek ve akıl yürütme sürecini sistematize etmek düşüncesiyle birçok şarta bağlandı. Hukuktaki kişisel akıl yürütmenin sistematik formu kıyas olarak ortaya çıktı.¹⁷

Re'y kavramının işaret ettiği muhtevayı daha yakından anlamak için ilk dönemde bu kavramın nasıl kullanıldığını, nasıl algılandığını incelememiz gerekmektedir. Bunun için Hz. Peygamber'in hadislerinde, sahabe ve tabiunun sözlerinde re'y kelimesinin nasıl kullanıldığını görelim.

Hadislerde Re'y

Şüphesiz burada re'yin tüm formlarını ve ilgili rivayetleri incelemek mümkün değildir. Daha ziyade re'yin teknik anlamıyla kullanılması konusunda bir fikir verebilecek miktarda ilgili rivayetlerin durumunu ortaya koyacağız. Burada sahih-zayıf ayırımı yapmadan hadisleri incelemeye çalışacağız. Burada önemli olan tarihsel olarak re'yin hangi anlamlarda kullanıldığını gösterebilmektir.

1. Rivayete göre Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'e şöyle sorar: "Ne ile hükmedeceksin?". Muaz "Allah'ın Kitab'ıyla" diye cevap verir. Hz. Peygamber "Ya Allah'ın Kitab'ında bulamazsan" diye sorar. Muaz "Resülunun sünneti ile" şeklinde cevap verir. Hz. Peygamber bu sefer "Onda da yoksa?" diye sorar. Muaz, "Re'yimle icthad ederim", diye cevap verir.¹⁸

İbn Hazm (ö. 456/1064), Darekutnî (ö. 385/995), İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve İbn Tahir (ö. 533/1139), bu hadisin sahih olmadığını belirtmiştir.¹⁹ Bu hadis, Muaz b. Cebel'in ashabı olan bazı insanlar tarafından nakledildiği, bu insanların isimlerinin belli olmadığı dolayısıyla mechul oldukları için eleştirilmiştir. Hatüb el-Bağdadî (ö. 463/1071), bu eleştiriye şöyle cevap vermiştir: "Haris b. Amr'ın 'Muaz'ın ashabı olan bazı insanlar

16 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, 145-148. Fethî ed-Düreyni de aynı kanaattedir. Bkz. *el-Menâhicu'l-usûliyye fi'l-icthâd bi'r-re'y fi't-teşri'i'l-İslamî*, Dimeşk, 1985, s. 12-14.

17 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, 163-165.

18 Ebu Dâvûd, Akziye, 11; Tirmizî, Ahkâm, 3; Tayalisi, *Müsned*, Beyrut, ts. s. 76; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 230, 236, 242; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut, 1992, X, 114.

19 İbn Hacer, *Telhisü'l-habîr fi tahrîci ahâdis'r-Rafi'i'l-Kebîr*, (thk. Abdullah Haşim el-Yemani), Beyrut, ts. IV, 182-183; Zeyle'i, *Nasbu'r-râye*, (thk. Ahmed Şemsuddin), Beyrut, 1996, IV, 135.

+ Muaz b. Cebel'den' şeklindeki sözü hadisin meşhur olduğuna ve ravile-rinin çokluğuna delalet eder. Muaz'ın fazilet ve zühdü bilinmektedir; onun ashabının durumu da dini yaşama fıkıh, zühd ve fazilet açısından bellidir".²⁰

Hatib'in hadisi bu şekilde savunması isabetli gözükmemektedir. Hadisi nakleden Tirmizî (ö. 279/882), onun hakkında "bu hadisi sadece bu tarikten biliyoruz, bana göre isnadı muttasıl değildir" hükmünü vermiştir. Hadis yalnızca Muaz'ın ashabının mechul olmasıyla malul değildir. Ayrıca senedde yer alan Haris b. Amr da tenkid edilen bir ravi-dir. Buharî'ye (ö. 256/870) göre Amr, bilinen bir ravi değildir. Ukayli (ö. 323/935), İbnu'l-Carud (ö. 307/919) gibi rical alimleri onu zayıf raviler arasında saymıştır.²¹

Netice itibariyle hadis zayıftır. Hatta iki illet ihtiva ettiğinden zayıflığın derecesi de artmaktadır.²² Bununla birlikte bizi ilgilendiren nokta hadiste re'y kelimesinin olumlu anlamda kullanılmasıdır. Ayrıca burada re'y, Kur'an ve sünnet nassının karşıtı olarak kullanılmıştır. Buna göre Kur'an ve sünnette herhangi bir konuda bilgi varken re'yin kullanılması söz konusu değildir. Dolayısıyla re'y nassın, yani verili, hazır bilginin olmadığı yerde zihni istidlali ifade etmektedir.

2. Ümmü Seleme'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, kendisine getirilen bir miras davası sebebiyle "Bana vahiy gelmediği durumlarda aranızda re'yimle hükmederim" buyurmuştur.²³

Bu hadis re'yin kullanımı açısından kayda değerdir. Burada re'y Hz. Peygamber'in kendisine nispet edilmektedir. Ancak re'yin manasında olmasa bile mahiyetinde önemli bir farklılık bulunmaktadır. Zira Hz. Peygamber'e nispet edilen edilen re'y vahiy almadığı durumları ifade etmektedir. Diğer insanlar için de re'yi aynı mahiyette tanımlamak mümkün değildir. Bununla birlikte kullanım ve ifade ettiği muhteva bakımından Hz. Peygamber'e nispet edilen re'y ile diğer insanlara nispet edilen re'y aynı şeye işaret etmektedir. Re'yin hazır ve mevcut bilginin olmadığı durumlarda başvuru zihni istidlal şeklindeki anlamını dikkate aldığımızda Hz. Peygamber'e nispet edilen re'yin de buna işaret ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber de hazır ve mevcut bir bilgi, yani vahiy olmadığı durumlarda re'yine başvuracağını söylemiştir.

20 Bkz. Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakih*, (thk. Adil b. Yusuf), Riyad, 1996, I, 472; aynı görüşler için ayrıca bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakîin*, (thk. Muhammed el-Mu'tasim Billah el-Bağdadi), Beyrut, 1996, I, 194; Vezîr el-Yemani, *el-Avâsım ve'l-kavâsım*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1994, I, 282-283.

21 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, (Adil Mürşid, vd.), Beyrut, 1996, I, 335.

22 Muaz hadisinin bir değerlendirmesi için bkz. M. Emin Özafşar, "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti", *İslâmiyât* (1998) I: 3, s. 41-45.

23 Ebu Davud, Akziye, 7.

3. Cundeb b. Abdillâh'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın Kitab'ı hakkında re'yiyle konuşan kimse, isabet etse de hatalıdır".²⁴

Bu hadisin senedinde geçen Süheyl b. Ebi Hâzim tenkid edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, onun münker hadisler naklettiğini belirtmiştir. Yahya b. Maîn (ö. 233/847), bir keresinde "salih", bir keresinde ise zayıf olduğunu ifade etmiştir. Buhari'ye göre Süheyl, hadisinin mütabii olmayan bir ravidir. Buhari, onun kuvvetli olmadığını da söylemiştir. Ebu Hâtim (ö. 277/890) ve Nesai'ye (ö. 303/915) göre Süheyl kuvvetli değildir. İclî (ö. 261/875) ise onu sika olarak kabul etmiştir.²⁵ Bu haliyle hadisin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Tirmizî, bu hadisi "benden bilmediğiniz hadîsi nakletmekten sakını- nız; benim adıma yalan uyduran cehennemdeki yerine hazırlansın, Kur'an hakkında re'yiyle konuşan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" şek- linde nakletmiş ve ona "hasen" hükmünü vermiştir.²⁶

Bu rivayette re'y kelimesine olumsuz bir anlam yüklendiği görülmek- tedir. Bu nedenle hadisin anlamı bazı tartışmalara yol açmıştır. Mutlak olarak re'yi kullanmak yasak olmadığına göre bu hadîste ne kastedilmiş- tir? Beyhakî, bu hadisin tenkide açık olduğunu ifade etmekle birlikte sa- hihse şu anlamda olduğunu belirtmiştir: "Buradaki re'y, herhangi bir delil ikame etmeksizin kalbe galip gelen düşüncedir. Böyle bir re'ye başvuran kimse yolunu şaşırmıştır. Onun yolu, lafızların tefsirinde dилcilere, nasih- mensuh bilgisine, sebab-i nüzule, tenzile şahid olan sahabenin sözlerine müracaat etmek olmalıdır".²⁷

Bu ifadeler, re'yin iki tür olduğunu göstermektedir. Birinci tür re'y, ta- mamen sırf akla, hevaya dayanan re'y; ikinci tür re'y de herhangi bir de- lilden yola çıkarak ortaya konulan re'ydir. Bu ayırım daha sonraları "zem- medilen ve övülen re'y" olarak iki şekilde sistemleştirilmiştir.²⁸

4. Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle bu- yurmuştur: "Allah, size ilmi verdikten sonra zorla söküp almaz. Ancak onu sizden alimleri ilimleri ile birlikte öldürerek alır. Geriye cahil insanlar

24 Ebu Davud, İlim, 5.

25 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 128.

26 Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'an*, I. Bu tür hadisleri re'ye dayalı tefsire geçiş sürecinde meydana gelen çetin tartışmaların rivayet formundaki yansımaları olarak görenler de vardır. Bkz. Kadir Gürler, "Kur'an'ın Re'y ile Tefsirini Yasaklayan Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *ÇİFD*. (2004) III: 5, s. 45.

27 Azimabadî, *Avnu'l-ma'bûd şerhi Süneni Ebi Davud*, (thk. Abdurrahman muhammed Osman), Beyrut, ts. X, 85; Seharenfurî, *Bezu'l-mechûd fi halli Ebi Davud*, Beyrut, ts. XV, 337.

28 Muhammed Edib Salih, *Tefsîru'n-nusûs fi'l-fikhu'l-İslamî*, Beyrut, 1993, I, 72-73. Ayrıca re'yin taksimi hakkında bkz. İbnu'l-Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkâin*, I, 74-78.

kalır. Onlardan fetva istenir, onlar da re'yleriyle fetva verirler. Başkalarını saptırır, kendileri de saparlar".²⁹

Bu hadiste ilim ve re'y kelimelerinin birbirine karşıt olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Ayrıca re'y kelimesine yine olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Hadiste ilim, verili, hazır dinî bilgiyi, re'y ise bu bilgiye dayanmadan verilen şahsî hükmü ifade etmektedir. Re'y kelimesinin olumsuz anlamda kullanılmasını yukarıda olduğu gibi hevaya dayanan mezmum re'y olarak anlamak mümkündür.

Buharî, mezkur hadisi "re'yin zemmiyle ilgili zikredilen şeyler" şeklindeki babın altında zikrederek bir anlamda onu yorumlamıştır. Fakat İbn Hacer (ö. 852/1448), re'y mutlak olarak nehyedilmediği için bunun yanlış anlaşılabilirliğini düşünerek Buharî'nin babda ifade ettiği şeyi yorumlama gereği duymuştur. Ona göre Buharî "min zemmi'r-re'y" ifadesiyle re'ye dayanan "bazı" fetvaların zemmedilmediğine işaret etmiştir. Zira Kitab, sünnet ve icmadan herhangi bir nass bulunmadığı zaman re'yle fetva verilebilmektedir.³⁰

5. Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bu ümmet kısa bir müddet Allah'ın Kitab'ıyla amel eder, sonra kısa bir müddet Allah'ın resulünün sünnetiyle amel eder. Ardından kısa bir zaman re'y ile amel eder. Re'y ile amel ettiklerinde sapıtırlar".³¹

Hadisin senesinde geçen Cubâre b. Muğallis tenkid edilmiştir. İbn Numeyr'e (ö. 299/911) göre Cubâre, sadûktur, yalan söyleyenlerden değildir. Buharî, hadisinin muhtarib; Yahya b. Maîn de, kezzâb olduğunu belirtmiştir.³² Yine diğer bir ravi Hammad b. Yahya da tenkid edilmiştir. Yahya b. Maîn'in tevsik ettiği Hammad hakkında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), "Onda bir beis görmüyorum"; Ebu Hatim "Bir beis yoktur"; Ebu Zur'a (ö. 282/895) "Kuvvetli değildir"; Ebu Davud (ö. 275/888) "İnsanların hata yaptığı gibi hata ederdi"; Bezzar (ö. 292/905) "Kuvvetli değildir" ve İbn Hibban (ö. 354/965) "Hata ederdi, vehmederdi" ifadelerini kullanmıştır.³³ Bu haliyle hadis zayıf görünmektedir.

Bununla birlikte hadiste re'yin kullanımı dikkat çekmektedir. Re'y, Kur'an ve sünnet bilgisi karşıtı bir terim olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle mezkur hadis Muaz b. Cebel hadisine benzemektedir. Ancak arada önemli bir fark vardır. O da Muaz b. Cebel hadisinde Kur'an ve sünnetten sonra re'yin olumlu anlamda zikredilmesidir. Burada ise her ikisinden

29 Buharî, İ'tisam, 7; İbn Mace, Mukaddime, 8.

30 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz), Beyrut, 1993, XV, 214.

31 Hatîb el-Bağdadi, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 449.

32 Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, (thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, vd.), Beyrut, 1995, II, 111.

33 Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, II, 372; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 486.

sonra olumsuz bir anlamda zikredilmiştir. Bu durumda re'yle ilgili daha önce geçen ayırımı dikkate alarak Muaz b. Cebel hadisinde zikredilen re'yi memduh, övülen re'y; burada zikredilen re'yi mezmum re'y kabul etmek mümkündür.

6. İbn Ömer'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilir: "Dini hakkında re'yle konuşanı öldürün".³⁴ Bu hadiste geçen bazı raviler tenkid edilmiştir. Hüseyin b. Ahmed hakkında Berkanî (ö. 425/1034), "Ondan bir hadis yazmıştım, sonra hüccet olmadığını tespit ettim" ve Hâkim (ö. 405/1014) "Kezzabdır, onunla meşgul olunmaz" demiştir.³⁵

Senedde adı geçen İshak b. Necîh el-Malatî ise sert bir şekilde eleştirilmiştir. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel "İnsanların en yalancısı"; Yahya b. Main "Yalan söylemek ve hadis uydurmakla maruftur"; Darekutnî (ö. 385/995) ve Nesaî ise "Metruk" ifadelerini kullanmıştır.³⁶ Bu haliyle hadisin mevzû olduğu anlaşılmaktadır. Hadisin metni de problemlidir. İslam'da re'yini kullanan kimsenin öldürülmesi gerektiği düşünülemez. Bu ifadeler, insanları re'yden sakındırmayı, re'yini kullananlardan uzak durmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle hadisin ehl-i re'ye karşı uydurulduğu söylenebilir. Bununla birlikte rivayette kullanılan re'y kelimesi, diğer rivayetlerde geçen re'yin anlamıyla uyum içindedir. Burada da re'y, bir verinin, bilginin olduğu durumlarda başvuru olan akli istidlal anlamındadır. Bu anlamıyla olumsuz bir muhtevayı çağrıştırmaktadır.

Değerlendirme

Yukarıda nakledilen merfu rivayetlerden şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

a. Re'yin kullanımı Hz. Peygamber'e nispet edildiğinde bununla onun vahiy almadığı durumlar kastedilmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'e nispet edilen re'y ile diğer insanlara nispet edilen re'yin anlamı aynı şeye işaret etmektedir.

b. İslam'ın ilk döneminde re'y kelimesi teknik anlamda kullanılmıştır. Dolayısıyla re'y kelimesi, teknik anlamını sonradan kazanmış değildir.

c. Re'y kelimesi hadislerde olumlu ve olumsuz anlamda kullanılmıştır. İzin verilen re'y, olumlu; yasaklanan re'y olumsuz re'yi ifade etmektedir.

d. Bir meseleyle ilgili hükmün Kur'an ve sünnette bulunmaması halinde re'yin kullanılmasına izin verilmiştir. Bu, Kur'an ve sünnet bilgisi ile re'yin karşıt anlamlarda kullanıldığını göstermektedir.

34 Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, I, 452.

35 Zehebi, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 282.

36 Zehebi, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 353.

e. Hadislerde ilim ve re'y kelimesi birbirine karşıt olarak kullanılmıştır. Re'yin bu şekilde kullanılması onun Kur'an ve sünnet bilgisi karşısında kullanılmasıyla uyum içindedir. Zira hem Kur'an ve sünnet bilgisi hem de ilim kelimesi verili, hazır, mevcut bilgiyi ifade etmektedir. Re'y de verili, hazır, mevcut bilginin olmadığı yerde zihni istidlali belirtmektedir.

f. Dikkat çekici diğer bir husus, re'yin Kur'an ve sünnet nassının yorumlanmasıyla ilgili kullanılmamasıdır. Daha önce sahabe döneminde Kur'an ve Sünnet nassının re'y veya ichtihadla yorumlandığını görmüştük. Hz. Peygamber'in hadislerinde bu anlamda kullanılmaması doğal kabul edilmelidir. Çünkü Hz. Peygamber hayatta olduğu için Kur'an ve sünnet nassını yorumlamaya gerek yoktu. Ancak Hz. Peygamber'den sonra sahabe döneminde re'yin anlamı biraz genişlemiştir. Kur'an ve sünnet bilgisinin olmadığı yerde yapılan zihni istidlalin yanısıra re'yin muhtevasına Kur'an ve sünnet bilgisinin yorumlanması da eklenmiştir.

Sahabe ve Diğerlerinin Sözlerinde Re'y

Bu bölümde ise sahabe ve tabiunun kullandığı re'y kelimesinin işaret ettiği muhtevayı belirlemeye çalışacağız. Şimdi örnekleri görelim.

1. Hz. Ömer şöyle demiştir: "Ashabu'r-re'yden sakınınız. Zira onlar sünenin düşmanındırlar".³⁷ Bu rivayette re'y ve sünen karşıt anlamda kullanılmıştır. Hz. Ömer'in Kur'an ve sünnet nassını yorumlamasıyla ilgili örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda onun başka bir şeyi kastettiği anlaşılmaktadır. Her ne olursa olsun burada re'y, hazır ve mevcut bilginin karşısında zihni düşünceyi ifade etmektedir.

Hz. Ömer döneminde bir grup olarak re'y ashabının kimler olduğu konusu araştırmayı ve ihtiyat payını gerektirmekle birlikte bu ifadelerden sünen ve re'y karşıtlığını anlamak mümkündür. Ancak buradaki re'y ve sünenin, ehl-i hadis ve ehl-i re'y karşıtlığını ifade etmesi hayli güçtür. Böyle bir kategorik ayırımın -dediğimiz gibi- Hz. Ömer döneminde bulunduğunu söylemek zordur. Hz. Ömer'in mutlak olarak re'y karşıtı olmadığını da buna eklemeliyiz. Zira onun re'yi kullanmayı tavsiye ettiği durumlar vardır. O halde onun sakındırdığı re'yin anlamı şu olabilir: Rivayette geçen sünen, salt Hz. Peygamber'e ait rivayet malzemesi değildir. Burada söz konusu olan sünnet genel anlamda kural, hüküm ve norm anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu sünenin içine Kur'anî hükümler de dahil olmaktadır. Bununla birlikte sünnet kelimesi ayrıca pratik, amelî değeri olan hüküm ve kuralları ifade etmektedir. Hz. Ömer'in bu tür konulara

37 Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, I, 453.

önem verdiği bilinmektedir. Yine Hz. Ömer Kur'an müteşabihleri karşısında da sünene tutunmayı tavsiye etmektedir. Bu da onun Kur'an müteşabihleriyle ilgili olarak re'y kullanmaktan sakındırdığını göstermektedir. Hatta Hz. Ömer'in daha genel olarak Kur'an'ın yanlış te'vil edilmesinden endişelendiğine dair bir rivayet nakledilmiştir.³⁸ İşte bu tür yanlış te'vilden yapılan sakındırmayı da re'yin kapsamına dahil edebiliriz. Netice itibariyle Hz. Ömer şöyle demek istemektedir: "Kur'an müteşabihleriyle ilgili ileri geri söz eden, Kur'an'ı yanlış te'vil edip olmadık mana veren insanlardan sakının! Zira onlar böyle yapmakla Allah ve Resülunun ortaya koyduğu hüküm ve kuralları pratiğe geçirmeyi ihmal etmekte, zihinleri karıştırmaktadırlar".

2. Hz. Ömer Kadî Şureyh'e şunu yazmıştır: "Allah'ın Kitab'ında bir şey bulursan onunla hükmet, başkasına iltifat etme! Allah'ın Kitab'ında yoksa, Resulullah'ın sünneti ile hükmet! Bu ikisinde de yoksa, insanların üzerinde icma ittiği şeyle hükmet! Bu üç yerde de bir şey bulamadığında dilersen re'yinle icthad et".³⁹ Bu rivayette, Kur'an ve sünnet bilgisinin yanına alimlerin üzerinde icma ettiği bilgi de eklenmiştir. Bu haliyle re'yin alanı iyice sınırlanmıştır. Burada da re'y, hazır ve mevcut bilginin karşılığı olarak kullanılmıştır.

3. İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah'ın Kitab'ında olmayan ve Resulullah'ın sünnetinde geçmeyen bir re'y ihdas eden kimse Allah ile karşılaştığında ne olacağını bilmiyor demektir".⁴⁰ Burada re'y sünnet ile birlikte Kur'an'ın karşılığı olarak kullanılmıştır.

4. Rivayete göre İbn Abbas'a bir şey sorulduğunda, Allah'ın Kitab'ında varsa onu söylerdi; yoksa Resulullah'tan geleni derdi; bunlarda yoksa Ebu Bekir ve Ömer'den nakledilene kabul ederdi. Hiçbirinde yoksa, re'yiyle icthad ederdi.⁴¹ Bu rivayet, Hz. Ömer'in Kadî Şureyh'e tavsiyesi ile uyum içindedir. Bu rivayetten bilgi, ilim, nass bulunduğu, re'ye yer olmadığı anlaşılmaktadır. Dikkat edilirse, Hz. Peygamber'in döneminde re'y, Kur'an ve sünnetten sonra geliyordu. Daha sonraları re'yin alanı biraz daha daralmış, ona sahabenin sünneti veya icmasının ardından yer verilmiştir. Ancak sahabe döneminde bu hiyerarşinin olduğu gibi korunduğunu söylemek zordur. Zira Kur'an ve sünnetten sonra re'yini ortaya koyan sahabeler bulunduğu gibi, başka sahabelerin hükümlerinden sonra re'vine başvuran sahabeler de bulunmaktadır.

5. Mesruk b. el-Ecda'a (ö. 63/682) bir mesele sorulduğunda "bilmiyorum" derdi. "Bize re'yinle kıyas et!" dendiğinde "ayağımın kaymasından

38 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 1204.

39 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 847.

40 Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, I, 458.

41 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 849.

korkuyorum” derdi.⁴² Bu rivayet, geçmişten nakledilen herhangi bir bilgi bulunmadığında re’yin kullanılmasına karşı aşırı çekimserliği yansıtmaktadır. Bunun özellikle ehl-i hadisin yaklaşımı olduğunu belirtmeliyiz. Bununla birlikte re’yin kullanımı diğer örneklerle uyum içindedir.

6. Şa’bî (ö. 103/712) şöyle der: “Sana Muhammed’in ashabından bir şey naklettiklerinde onu al! Sana re’yleriyle bir şey dediklerinde ona bevel!”⁴³ Bu rivayet re’ye karşı tavrın ne kadar sertleştiğini ifade etmektedir. Ancak yine de böyle bir tavrın sonradan ortaya çıktığını söylemek zordur. Bunun izleri sahabe döneminde, hatta Hz. Peygamber’in hadislerinde görülmektedir. Bununla birlikte ehl-i hadisin ortaya çıkışıyla re’yin eleştirilmesindeki üslup sertleşmiştir.

Bu rivayette re’yin karşısında sahabenin söz ve fiillerine vurgu yapılmıştır. Böyle olmakla birlikte re’y yine de hazır ve mevcut bilginin karşısında zihni istidlali ifade etmektedir.

7. Rivayete göre Ebu Seleme b. Abdірrahman, Hasan el-Basrî’ye (ö. 110/728) şöyle der: “İnsanlara verdiğin fetvalar, senin işittiğin şeyler midir yoksa senin re’yin midir?”. Hasan el-Basrî bu soruya “İnsanlara verdiğimiz her fetvayı işitmişizdir; biz bu fetvaların insanların kendi re’yelerinden daha hayırlı kabul ediyoruz” şeklinde cevap vermiştir.⁴⁴ Bu rivayette re’yin karşısında sarıh bir tabir kullanılmamıştır, ancak “işitme” ifadesi re’yin karşısında ne olduğunu göstermektedir. Buna göre re’yin karşısında Kur’an ve sünnet bilgisi dahil geçmişte otoritelerin verdiği her türlü fetva bulunmaktadır. Bu haliyle re’yin muhtevası yukarıdaki örneklerle uyum içindedir.

8. Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) şöyle der: “Din ancak âsâr ile kaimdir, re’yle değil! Din ancak âsâr ile kaimdir, re’yle değil! Din ancak âsâr ile kaimdir, re’yle değil!”⁴⁵ Daha önceki örneklerde Kur’an ve sünnetin, ayrıca yalnız olarak sünenin re’yin karşısında kullanıldığını görmüştük. Burada ise re’y, âsârın karşıtı olarak kullanılmıştır. Böyle olsa da re’yin içeriği aynı şeyi yansıtmaktadır.

Değerlendirme

1. Hz. Peygamber’in hadislerinde görülen re’y-İlim; re’y-Kur’an ve sünnet ikilemi aynı şekilde sahabe ve tabiun sözlerine de yansımıştır. Dolayısıyla sonradan ifade edilen re’y-sünen vb. ikiliklerin temeli tâ ilk dönem-

42 Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, I, 458.

43 Hatib el-Bağdadi, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 74.

44 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-İlm*, II, 856.

45 Hatib el-Bağdadi, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, (thk. Mehmet S. Hatipoğlu), Ankara, 1991, s. 6.

de bulunmaktadır. Bu durum, mezkur karşıtlıkların kullanılmasında bir uyumun ve sürekliliğin bulunduğunu göstermektedir.

2. Hadislerde söz konusu olan re'y-İlim; re'y-Kur'an ve sünnet ikiliği, sonraları re'y-sünen; re'y-Kur'an, sünnet, insanların icması; re'y-geçmişte verilen fetvalar; re'y-âsar; re'y-sahabe söz ve filleri şeklinde ifade edilmiştir. Her ne olursa olsun bütün durumlarda re'y, hazır ve mevcut bilginin karşısında zihni istidlal anlamına gelmektedir.

3. Re'y her zaman aynı anlamda kullanılsa bile zamanın geçmesiyle birlikte alanının daraldığı görülmektedir. Başta Kur'an ve sünnette olmayan bilgiyle sınırlı olan re'y, sonraları sahabe ve tabiun otoritelerine ait hüküm ve fetvalarla tekrar kayıtlanmıştır.

4. Re'ye karşı olumsuz tavırlar, sert ifadeler ehl-i hadis-ehl-i re'y çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Bu durum, re'yin "zihni istidlal" şeklindeki anlamını sonradan kazandığını veya re'y kelimesinin kendisinin sonradan ortaya çıktığını göstermez. Ancak burada bizi ilgilendiren nokta re'yin ihtiva ettiği anlamdır. Bu anlam da tarihte kullanılan her türlü rivayette aynı muhtevaya işaret etmektedir.

Buraya kadar hadisler dahil ilk dönem literatürde re'y ve İlim kelimesinin nasıl kullanıldığını görmüş olduk. Şimdi Bravmann'ın bu konudaki değerlendirmelerini inceleyebiliriz.

Bravmann'a Göre İlim ve Re'y Kavramları

Bravmann'a göre Kur'an ve sünnetten sonra İslam hukukunun en meşhur kaynağı re'ydir. Çoğu kere icthadu'r-re'y olarak ifade edilen bu kavram "Hukukçunun bağımsız, kişisel muhakemesi", diğer bir ifadeyle "görüşü" anlamına gelmektedir. Schacht, icthadu'r-re'yle ilgili temel kaynağın Hz. Peygamber'le Muaz b. Cebel arasında geçen mükaleme olduğunu söyleyerek şunu ifade etmiştir: "Goldziher, bu rivayetin geç kaynaklı oluşunun nedenlerini ortaya koymuştur".⁴⁶ Schacht ayrıca Goldziher'in vardığı sonuçları destekleyen başka argümanlar da ileri sürmüştür. Goldziher aynı zamanda Hz. Ömer'in re'yin kullanımıyla ilgili kadılarına yaptığı tavsiyeyi de⁴⁷ uydurma kabul etmiştir.⁴⁸

46 Bravmann, *The Spiritual Background of Early Islam*, Leiden, 1972, s. 177.

47 Mesela, Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'ari'ye gönderdiği mektup için bkz. Darekutni, *es-Sünen*, Beyrut, 1993, IV, 206; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 115; Zeyle'i, *Nasbu'r-râye*, IV, 137; İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkîn*, I, 91. Hz. Ömer'in Kâdi Şureyh'e gönderdiği mektup için bkz. Nesai, *Adâbu'l-kudât*, 11; Darimi, *es-Sünen*, Beyrut, ts. , I, 60; Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakih*, I, 421; İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 846.

48 Bravmann, *Early Islam*, s. 177. İmtiyaz Ahmed'e göre de Goldziher, İlim ve re'y kelimeleri birbirine zıt olduğu için İslam'ın ilk döneminde re'yin kullanıldığını inkar etmiştir. Bkz. *Delâilu't-tevsik*, s. 140.

Goldziher ve Schacht'ın re'yle ilgili bu takdimlerinden mezkur rivayetlerin sonradan ortaya çıktığını kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Onlara göre teknik anlamda re'yin ilk dönemde kullanılması söz konusu olamaz. Bu kullanım daha sonraki hadis-re'y tartışmalarının rivayetlere yansımından ibarettir. Goldziher, bu durumu desteklemek için II. asrın hukukçularının (mesela Said b. el-Müseyyeb ve Ata b. Ebi Rabah) ilim ve re'y terimlerini birbirine karşıt bir şekilde kullandıklarını ileri sürmüştür.⁴⁹

Gerçekten ilim-re'y karşıtlığı geç dönemde ortaya çıkan bir şey midir yoksa kadim Arap düşüncesinde bu karşıtlığı bulmak mümkün müdür? Dolayısıyla ilim-re'y karşıtlığının geç dönemlerde ortaya çıkmasına dayanarak Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetleri uydurma kabul etmek sağlıklı bir düşünce midir? Daha önce ortaya koyduğumuz örnekler, bunun İslam'ın ilk döneminde mevcut olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bir oryantalist olan Bravmann'ın görüşleri de dikkat çekmektedir ve incelenmeye değerdir.

Bravmann'ın bu konuda diğer oryantalistlerden farklı düşündüğünü vurgulamak gerekmektedir. Ona göre İslam'ın ilk döneminde herhangi bir yönetici veya hukukçunun geçmişten kendisine aktarılan bir pratik ya da kural -ki geçmişten aktarılan bu şeyler *ilim* olarak ifade ediliyordu- olmadığı durumlarda kendi muhakemesine, yani re'yine başvurması hayli muhtemeldir. Zira teknik anlamda ilim ve re'y karşıtlığı İslam'ın ilk dönemiyle ilgili tarihsel olaylara dair rivayetlerde geçmektedir. Bravmann'ın "tarihsel olaylara dair rivayetler" ifadesi önem arz etmektedir. Çünkü tarihsel olaylara dair rivayetler fikhî ve kelamî herhangi bir tartışmayla alakalı değildir. Dolayısıyla tarihsel rivayetler sahih bir zihniyeti yansıtmaktadır. Bravmann bu noktada Taberî'den naklettiği bir alıntıya yer verir:

"Amr b. el-Âs yardım istemek maksadıyla Ömer'e bir mektup yazarak şöyle dedi: 'Ben zorlu bir harbe girişeceğim ve senin için saklanmış şehirleri alacağım. Görüşün nedir?'. Amr, Ömer'e böyle yazınca Ömer, Amr'ın sadece bir ilme (bilgiye) göre hareket etmek istediğini anladı".⁵⁰

Bravmann'a göre Amr, yaşadığı problemle ilgili zihninde geçmişten bir rehber, yani ilim (bilgi) bulamayınca halifenin kişisel görüşünü sormak zorunda kalmıştır. Bu metinde re'y kelimesi sadece Amr'ın ricasında değil, aynı zamanda Hz. Ömer'in ilim kelimesini kullanmasında da güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu rivayette tarihsel bir olayı tavsif ederken kullanılan re'y terimi, re'yin ilk dönemde teknik anlamda kullanıldığına dair rivayetlerin sahih niteliğini de ispat etmektedir. Çünkü bu rivayet Goldziher'in Muaz b. Cebel ve Hz. Ömer'in kadılarına re'y kullanımıyla ilgili tavsiyesinde

49 Bravmann, *Early Islam*, s. 177.

50 Bkz. Taberî, *Tarihü'l-umem ve'l-mulûk*, Beyrut, 1987, IV, 433.

ileri sürdüğü gibi ehl-i re'y tarafından uydurulabilecek bir rivayet değildir. Burada tamamen tarihsel bir olay söz konusudur ve ilim-re'y terimleri birbirine karşıt olarak ve teknik-terminolojik anlamında kullanılmışlardır.⁵¹

Bravmann, Muaz b Cebel rivayetinde geçen re'yin İbn Sa'd'ın naklettiği aşağıdaki rivayette geçen re'y ile aynı anlama geldiğini vurgulamıştır. Bu rivayet şöyledir:

“Muhammd b. Sirin şöyle der: Hz. Peygamber'den sonra bilmediği şeylerden dolayı Ebu Bekir'den daha fazla korkan; Ebu Bekir'den sonra da Ömer'den daha fazla korkan biri yoktur. Ebu Bekir bir meseleyle karşılaştığında şöyle derdi: Allah'ın Kitab'ında ve sünnette bir şey yoksa, *re'y*imle ichtihad ederim. İsbet edersem Allah'tandır. Hata edersem bendendir, bu yüzden Allah'tan da mağfiret dilerim”.⁵²

Bu rivayetteki Kitab, sünnet ve re'y şeklindeki sıralama dikkate alınırsa Muaz b. Cebel rivayetindeki sıralama ile tamamen paralel olduğu görülecektir.

Bravmann'a göre Amr b. el-Âs-Hz Ömer rivayeti Taberî tarafından nakledilen başka bir rivayetle -burada ilim kelimesi açık bir şekilde kullanılmasa da- uyum içindedir. Bu rivayet şöyledir:

“Muhammed b. Mesleme hemen döndü, azığı bitmiş olduğu halde Medine'ye yaklaştı. Bitkin bir halde Ömer'in huzuruna girdi. Ona durumu haber verdi: Ömer 'onu Sa'd (b. Malik)'den kabul etseydin ya!'. dedi. Muhammed b. Mesleme 'isteseydin bunu bana yazardın veya bu konuda bana izin verirdin' dedi. Bunun üzerine Ömer şöyle dedi: *Re'y* bakımından insanların en kamili, yanında amirinden bir talimat olmadığı zaman *re'yi* ile hareket eden veya re'yini belirten, nakilde bulunmayan kimsedir”.⁵³

Bu rivayetten anlaşıldığına göre Hz. Ömer'in valisi Muhammed b. Mesleme'ye hiçbir emir verilmemiştir. Böyle olmasına rağmen Hz. Ömer onun kişisel muhakemesini, yani re'yini kullanmasını istemektedir. Dolayısıyla bu tarihsel olayla ilgili rivayet Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber ve Amr b. el-Âs-Hz. Ömer rivayetleriyle tam bir uzlaşma içindedir. Bununla birlikte Bravmann'a göre Muhammed b. Mesleme-Hz. Ömer rivayetini Amr b. el-Âs-Hz. Ömer rivayetine bağlayan başka bir özellik daha bulunmaktadır. O da “kâle bihî, yani kâle bi'l-hazmi-re'yi” formunda nakledilen ifadedir. Bu ifade Amr b. el-Âs-Hz. Ömer rivayetinde geçen “arafe (Ömer) enne Amren lem yekul illa bi-ilmin” formuyla mukayese yapılmalıdır. Birinde “kâle bi”den sonra ilim kelimesi; birinde ise “kâle bi”den sonra re'y kelimesi gelmiştir. “Kâle”nin re'yle birlikte bu şekilde kullanımı hadis literatüründe

51 Bravmann, *Early Islam*, s. 178-179.

52 Bravmann, *Early Islam*, s. 177.

53 Bravmann, *Early Islam*, s. 179.

bolca bulunmaktadır. Bu durum re'yin usûl-i fıkhıdaki teknik anlamıyla kullanıldığını göstermektedir.⁵⁴

Mesela Buharî'de kaydedilen şu iki rivayet bu açıdan dikkat çekmektedir:

“Bizler Resulullah zamanında temettu' haccı yaptık, bunun hakkında ayet de inmiştir. Bir adam da kendi re'yi ile dilediği şeyi söyledi -kâle reculun bi-re'yihî mâ şâe-”.⁵⁵

“Hz. Peygamber ‘Gerçekten biz sana Kitab'ı insanlar arasında hükmetmek için hak ile indirdik’⁵⁶ ayetinden dolayı re'y ile de kıyas ile de söz söylemezdi -ve lem yekul bi-re'yin-”.⁵⁷

Dolayısıyla “kâle” fiilinin re'y veya ilim kelimeleriyle birlikte kullanımı bunların düzenli bir şekilde baştan beri var olan hukukî birer terim olduklarını göstermektedir. Bu nedenle yukarıda nakledilen tarihsel olaylardan bahseden metinler, ilim ve re'y kelimelerinin teknik anlamda kullanıldığının önemli delilleridir.

Bundan daha önemli bir delil, Taberî'den “amile bi'l-hazmi ev kâle bihi” şeklinde nakledilen ve burada geçen “hazm” kelimesinin re'y ile aynı anlamda olmasıdır. “Hazm” kelimesine yüklenen böyle bir anlam hem metnin bağlamından hem de “men iza lem yekun ahdun...” ifadesinin kullanılmasından çıkmaktadır. Aynı zamanda *Kitabu'l-eğanî*'de nakledilen başka bir metin de bunu desteklemektedir. Bu metinde Emevî halifeleri şöyle tevsif edilmektedir:

“Onlar gündüz re'y ve kararlarıyla (hazm) hareket ederler; geceleri ise secdeyle ihya ederler”.⁵⁸

Bu rivayette *re'y* ve *hazm* kelimelerinin aynı anlama geldiği açıktır. Aslında bu rivayetlerde *hazm* kelimesinin geçtiğinin vurgulanması re'y kelimesinin geçtiği rivayetlere kuşkuyla yaklaşanları ikna etmek içindir. Çünkü re'y kelimesinin geçtiği rivayetleri, bu kelimenin varlığından dolayı uydurma kabul edebilecek kişiler bulunmaktadır. Ancak aynı şeyi *hazm* kelimesi için söylemek mümkün değildir. Zira *hazm* kelimesi pek fazla kullanılmayan ve dikkat çekmeyen bir kavramdır. Bununla birlikte re'yin muhtevasıyla *hazm*'in muhtevası örtüşmektedir. Re'y kelimesi kullanılmazsa da *hazm* kelimesinin varlığı re'yin ifade ettiği şeyin de var olduğunu ortaya koymaktadır.

54 Bravmann, *Early Islam*, s. 179-180.

55 Buharî, Hacc, 36.

56 Nisâ, 105.

57 Buharî, İ'tisâm, 8.

58 Bravmann, *Early Islam*, s. 180.

Bravmann, yukarıdaki örneklerin aşağıda kaydedilen Hz. Ömer-Halid b. Velid rivayetiyle de mukayese edilmesini belirtmektedir:

“... (Halid b. Velid şöyle der:) Şayet halifenin emrinin bulunmadığı bir durumla karşı karşıya gelirsek en uygun görüşe ulaşmak için aklımızı kullanmayı (nerâ, yani re'yi kullanmak) ihmal etmeyeceğiz ve ardından buna göre hareket edeceğiz”.⁵⁹

Bu rivayet de herhangi bir bilgi bulunamadığı durumlarda verilecek kararlar için re'y kelimesinin kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bravmann'a göre Hz. Ömer'le ilgili başka bir rivayet bunu desteklemektedir. Bu rivayet şöyledir:

“İbn Abbas'tan şöyle nakledilmektedir: Ömer, Kadisiye fethedilince oranın ehliyle anlaşma yapmıştı. Şam da fethedilince ora halkıyla anlaşma yapmıştı. Ömer insanlara şöyle dedi: Toplanınız ve Allah'ın Kadisiye ve Şam halkına ganimet vermesi konusunda *ilminizi* getiriniz! Ömer ve Ali'nin re'ylere, diğerlerinin Kur'an'ın öğüdüne dayandıkları konusunda birleşti. Onlar Haşr suresinin 7. ayetini okuyup onu 8. ayetiyle tefsir ettiler... Ömer, buna uygun olarak humusu (beşte biri) taksim etti. Ömer ve Ali bu konuda aynı görüşte birleşti. Bundan sonra müslümanlar buna göre hareket ettiler”.⁶⁰

Bu rivayette ilim kelimesi “Fahdırû ilmekum” hem re'yin karşıtı bir anlamda kullanılmış hem de hukukî bir prensip olarak İslam'ın ilk döneminde pratize edilen somut bir yöntemi ifade etmiştir. Aşağıdaki rivayette ise yukarıdaki kalıpsal ifadeye benzer bir şekilde re'y kelimesi ilim kelimesinin “Fahdırû er-re'ye” yerine kullanılmıştır. Bu rivayet şöyledir:

“Ömer yola çıktı, Sirar adlı su bulanan bir yerde konakladı. Orada askeri topladı. İnsanlar onun devam edip etmeyeceğini bilmiyordu. Ömer insanları namaza çağırdı. Onlar da toplandı. O da durumu onlara haber verdi. Sonra insanların diyeceği şeyi bekledi. İnsanlar da 'yürü, biz de seninle yürüyeceğiz' dedi. Ömer de onların *re'yi*ne katıldı. Onları re'yelerinden tatlılıkla çıkarıncaya kadar terketmeyi hoş karşılamadı. Ardından şöyle dedi: 'Hazırlanın! -onlar da hazırlandı-. Sizden bundan daha uygun bir re'y gelene kadar yürüyeceğim'. Sonra re'y ehlini çağırdı. Sahabe ve Araplar arasında meşhur olan insanlar toplandı. Ömer onlara şöyle dedi: 'Re'yelerinizi getirin! Ben yürümeyi (ilerlemeyi) düşünüyorum'. Onlar bir araya geldi ve onun ashabdan birini (ordu komutanlarından biri) göndermesi ve kendisinin yürümeyip kalması konusunda icma ettiler”.⁶¹

59 Bkz. Taberî, *Tarihü'l-umem ve'l-mulûk*, IV, 95.

60 Bkz. Taberî, *Tarihü'l-umem ve'l-mulûk*, IV, 445.

61 Bkz. Taberî, *Tarihü'l-umem ve'l-mulûk*, IV, 303.

Dikkat edilirse “Ahdırü ilmekum” ifadesindeki ilim kelimesi re’yin karşıtı olarak; “Ahdırü er-re’ye” ifadesindeki re’y kelimesi ise ilmin karşıtı olarak kullanılmıştır. Zira birincisinde ilmin içeriği Kur’andan getirilen delillerle doldurulmuştur. Yani ilim var olan bir kurala atıfta bulunmaktadır. İkincisinde ise böyle bir delil bulunmadığı için re’ye başvurulmuştur. Yani mevcut bir kural olmadığı için görüş bildirilmiştir. Bravmann’a göre her iki kelime de teknik anlamda kullanılmıştır. Böyle bir karşıtlık içinde kullanılmaları da teknik anlamlarını desteklemektedir.

Ayrıca ilim ve re’y kelimeleri burada hem hukukî hem de hukukî olmayan konuları ifade etmek için kullanılmıştır. Yukarıda kullanılan ilim kelimesi hukukî tabiatı olan bir konuya, yani humusa (ganimetin beşte biri) atıfta bulunmaktadır. Re’y kelimesi ise hukukî niteliği bulunmayan bir konuya atıfta bulunmaktadır. Re’y kelimesi yönetimle ilgili (askerî) bir konu için kullanılmıştır. Bununla birlikte yönetimle ilgili ortaya çıkan problemi çözmek için temel bir ilke olarak re’yin kullanılması onun ilk dönemdeki varlığının önemli bir kanıtıdır. Bravmann buradan şöyle bir sonuca ulaşır: Goldziher ve Schacht tarafından Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber’le ilgili rivayetin sahihliğini inkar etmek için re’yin ilk dönemde kullanılmasına dair ortaya atılan şüpheler ispat edilmemiştir.⁶²

Bravmann ayrıca başka bir noktaya dikkat çeker. Ona göre ilim ve re’y kelimeleri Hz. Ömer veya yakın arkadaşları tarafından ansızın ortaya atılmış değildir. Arap zihninin ilk dönemde bu tür ilkelere önemli ölçüde aşina olduğu bilinmektedir. İlim ve re’y kelimeleri, Hz. Peygamber’in vefatı üzerine Hassan b. Sabit tarafından dile getirilen bir mersiyede teknik bir karşıtlık içinde kullanılmıştır:

“Müslümanların yapması gereken şeyler onun eliyle amacına ulaşmıştı; ilim hapsedilmemiştir (gözardı edilmemiştir); re’y de çürütülememiştir”.⁶³ (Yani müslümanlar, Hz. Peygamber’in ilmine sığınmışlardır. Çünkü onunla birlikte hapsedilen bir ilmin ve münker bir re’yin bulunması mümkün değildir. Buradan şu ortaya çıkıyor: Hassan, ilimle Hz. Peygamber’in hadislerini; re’yle sahabenin şahsî görüşlerini kastetmiştir.⁶⁴)

Bravmann’a göre bu şiir İslam kaynaklı ve İslam’ın yükseliş dönemine takaddüm etse bile mezkur iki terim ile onların temsil ettiği Arap karakterinin gerçek yapısına güçlü bir şekilde imada bulunmaktadır.⁶⁵

Bravmann son olarak ilim ve re’y terimleri arasındaki dikkat çekici ilişkiye dair başka bir örnek üzerinde durur. Bu örnekte re’y yerine ictihad

62 Bravmann, *Early Islam*, s. 184.

63 Bravmann, *Early Islam*, s. 185.

64 İmtiyaz Ahmed, *Delâlu't-tevsiki'l-mübekker*, s. 141.

65 Bravmann, *Early Islam*, s. 185.

kelimesi kullanılmıştır. Ona göre re'y aynı zamanda icthad olarak da adlandırılmaktadır. Bu rivayet şöyledir:

“(Hasan el-Basrî) şu ayeti okudu: ‘Davud’u ve Süleyman’ı da (an!). Hani onlar ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Bir grup insanın koyun sürüsü, geceleyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp zarar vermişti. Biz onların verdikleri hükmü görüp bilmekte idik. Onun bu hükmünü Süleyman’a biz anlatmıştık. Zaten biz her birine bir hüküm, bir ilim vermiştik’.⁶⁶ Hasan el-Basrî dedi ki: Süleyman hükme muvafakat etmesinden dolayı Allah’a hamdetti. Davud’u da kınamadı. Allah bu iki peygamberin işlerini zikretmemiş olaydı, elbette ben kadıları helak olmuş olarak görürdüm. Yüce Allah Süleyman’ı ilmi sebebiyle övdü; Davud’u da icthadı sebebiyle mazur gördü”.⁶⁷

Bravmann’a göre burada ilim ve icthad (yani re'y) kelimeleri teknik anlamda kullanılmıştır. Ayette Hz. Süleyman hukukî ve teknik anlamıyla ilmin ustası olarak; Hz. Davud ise ilme ilave olarak icthadın (yani re'yin) ustası olarak nitelenmiştir. Daha da önemlisi Hz. Süleyman ilmi kullandığı için övülmüş; Hz. Davud da icthad yaptığı için mazur görülmüş, kınanmamıştır. Onun kınanmaması aslında güçlü bir şekilde övüldüğünü ifade etmektedir.⁶⁸

Sonuç

Bu çalışmada ilim ve re'y kavramlarının hadisler dahil ilk dönem literatürde nasıl kullanıldığını incelemiş bulunuyoruz. Buna göre ilim ve re'y kavramları hadis dahil sahabe ve tabiuna dair rivayetlerde aynı anlamı ifade etmektedir. Rey'in karşısında bazen Kur'an-sünnet bilgisi, bazen ilim, bazen yalnızca sünen, bazen âsâr, bazen de sahabenin söz ve fiilleri kullanılmıştır. Bununla birlikte hepsinde ortak olan anlam, ilim, sünen, âsâr gibi kavramların hazır ve mevcut bilgiye; re'yin de bu bilgilerin olmadığı durumlarda başvurulmuş zihni istidlale işaret etmesidir.

Ayrıca bu çalışmada Bravmann'ın Goldziher ve Schacht'ın re'yle ilgili iddialarına nasıl cevap verdiği de araştırılmıştır. Bu iki oryantalisteye göre İslam'ın ilk döneminde re'y kelimesi teknik ve terminolojik anlamda kullanılmamalıdır. Öyle ise Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber mükalesine yanıt veren re'y, icthad gibi terimler sonraki neslin, yani ehl-i re'yin uydurması kabul edilmelidir.

66 Enbiyâ, 78.

67 Buharî, Ahkâm, 16.

68 Bravmann, *Early Islam*, s. 188.

Ancak Bravmann, bu iddiaya itiraz etmiş ve ispatlanamadığını ileri sürmüştür. Kendi iddiasını ise tarihî olaylardan bahseden rivayetlere, bir şiire ve bir ayete dayandırmıştır. Ona göre tarihî olaylardan bahseden rivayetlerde ilim ve re'y kelimesi birbirine karşıt olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda ilim, mevcut olan, var olan bir hükme, kurala, örneğe; re'y ise mevcut bir hükmün, kuralın olmadığı durumlarda bağımsız, kişisel muhakemeye işaret etmektedir.

İlim ve re'y kelimelerinin bu şekilde kullanımı Hassan b. Sabit'ten nakledilen şiirde de aynen geçmektedir. Bu şiirin Bravmann'a göre ayrı bir anlamı vardır. Çünkü şiir Hz. Ömer ve yakın arkadaşlarıyla ilgili rivayetlerde geçen ilim ve re'y karşıtlığının o dönemde icad edilmediğini göstermektedir. Ona göre bu şiir ilim ve re'y karşıtlığıyla ilgili köklü Arap zihniyetini de yansıtmaktadır.

Kur'an'da geçen Hz. Süleyman ve Hz. Davud kıssası da ilim ve icihadın teknik anlamda karşıt oluşlarıyla ilgili güzel bir örnek niteliğindedir.

Bütün bunları birlikte düşündüğümüzde ilim, re'y ve icihadla ilgili ilk dönem metinlerde var olan anlayışın daha sonraki ehl-i hadîs ve ehl-i re'y gibi grupların birbiriyle çatışmasını yansıtan bir anlayış olmadığı ortaya çıkmaktadır. Tarihî olaylardan bahseden rivayetlerde geçen, şiirde zikredilen ve Kur'an'da söz konusu olan ilim-re'y veya ilim-icihad karşıtlığı Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber rivayetinde geçen Kur'an, sünnet-re'y, icihad karşıtlığını desteklemektedir. Buna göre Muaz b. Cebel rivayetinde re'ye yapılan vurgu aslında ilk dönem müslüman toplumlarında var olan bir olgudur.